

kritinius atskirų KN dalių leidimus, nors tai be galo sunkus ir kruopščius darbas. Čia išsakytomis, kartais galbūt ir perdėm subjektyiomis, pastabomis pirmiausia norėta atkreipti parengėjos dėmesį, ką būsimuose kritiniuose leidimuose derėtų patikslinti, ką panagrinėti plačiau. Ir jeigu šios pastabos bus bent kiek naudingos, vadinas, jų autorius savo tikslą bus pasiekęs.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

BIRŽIŠKA, V. 1990: *Aleksandrynas* 1, Vilnius: Sietynas.

Clavis Germanico-Lithuana 1997. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas. I dalis: A–E, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

KAVALIŪNAITĖ, G. 2003: *Samuelio Boguslavo Chylińskio Naujojo Testamento vertimo santykis su originalais*. Daktaro disertacija, Vilnius.

KREGŽDÉ, J. 1978: *Lietuvos reformatų raštija*, Chicago: Devenių kultūrinio fondo leidinys.

Lexicon Lithuanicum 1987. Rankraštinis XVII a. vokiečių–lietuvių kalbų žodynas, Vilnius: Mokslas.

LUKŠAITĖ, I. 1999: *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje*, Vilnius: Baltos lankos.

LUKŠAITĖ, I. 2001: Knigos nobažnystės (1653) parengimo kultūrinė aplinka. *Kniga nobažnystės krikščioniškos (1653)*, XVII a. Lietuvos kultūros paminklas, Kėdainiai: Kėdainių krašto muziejus, 4–29.

NEPOKUPNAS, A. 1994: M. Mažvydo „Katekizmo“ – bylojančio vadovėlio (knygelių) vaizdas istorijos ir kultūros kontekste. *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*, Vilnius: Apyaušris, 70–77.

RUBŠYS, A. 1995: *Raktas į Senajį Testamentą* 1, Vilnius: Katalikų pasaulis.

Juozas Karaciejus

Gauta 2004 12 12

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva

BERTHOLD FORSSMAN LETTISCHE GRAMMATIK

Dettelbach: J. H. Röll, 2001, 418 p., ISBN 3-89754-194-7

(Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Beiheft 20)

Bertholdo Forssmano *Latvių kalbos gramatika*, kaip nurodoma jos „Pratarmėje“, skiriama ne tik indoeuropeistams ir baltistams, bet ir slavistams bei kitiems kalbininkams, kurie domisi tiek dabartine latvių rašomaja kalba, tiek šios kalbos istorine gramatika. Nepaisant vėlyvo paliudijimo rašto šaltiniuose, baltų kalbos dėl savo fonetikos ir gerai išsilaičiusios fleksinės sistemos yra laikomos labai archajiškomis. Gramatikos autorius taip pat nurodo, kad 1923 m. išleista Janio Endzelyno *Latvių kalbos gramatika* buvo ir tebéra nepamainomas pavyzdinis vadovėlis, tačiau pradedančiam mokytis latvių kalbos jis yra per daug išsamus, praktiškai sunkiai vartojuamas ir neturi sąsajų su dabartine latvių literatūrine kalba. Todėl recenzuojamoji B. Forssmano gramatika yra lyg tiltas tarp dabartinės latvių literatūrinės kalbos ir jos istorinio traktavimo, o pateikiami sinchroniniai skyriai besidominčiam latvių kalba gali būti kaip pradžiamokslis. Gramatikos autorius pabrėžia ir tai, jog mokėti lietuvių kalbą indoeuropeistams yra būtina, todėl diachroniniuose skyriuose kontrastiškai yra panaudojama lietuvių kalbos medžiaga, bet,

kitaip negu istorinėje lyginamojoje baltų kalbų gramatikoje, i pirmą vietą iškeliamą latvių kalba ir jos duomenys.

Pirmajame skyriuje „Latvių kalba“ dėstomi ne tik latvių, bet ir baltų etnogenezės bei istorijos dalykai, apibūdinama baltų kalbų vieta indoeuropiečių kalbų šeimoje – visa tai daroma gerai išmanant dalyką ir puikiai orientuojantis gana painioje atskirų indoeuropiečių kalbų šakų istorinėje raidoje. Autorius yra gerai susipažinęs su naujausiais istorinės lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros metodais bei tyrimų rezultatais (pavyzdžiu, glaučiai išdėsto laringalinę teoriją) ir pagrįstai nevengia jų ne tik latvių kalbos, bet ir baltų kalbų raidai atskleisti.

Antrasis skyrius „Fonetika ir fonologija“ (p. 67–104) pradedamas rašybos ir ortografijos apibūdinimu, aprašomas jos keitimasis ir perėjimas iš vokiškos į Mühlenbacho ir Endzelyno sunormintą dabartinę rašybos sistemą (p. 67–72). Toliau pereinama prie bendrinės latvių kalbos garsų (balsių, priebalsių) tarimo aprašymo (p. 72–76), iliustruojant vokiečių kalbos pavyzdžiais, maždaug atitinkančiais latvių kalbos garsus, kad kitakalbis skaitytojas galėtų geriau susivokti (pvz., lat. *ū* žodyje *ūdens* reikia tarti kaip vok. *Uhr* [p. 73]). Didesnėje antrojo skyriaus dalyje istoriniu lyginamujuo metodu nagrinėjama latvių kalbos garsų bei fonemų kitimas ir raida.

Aprašydamas latvių kalbos morfologinę struktūrą, kuriai skirtas didžiausias skyrius „Morfologija“ (p. 109–227), autorius pagrįstai skiria du lygmenis – sinchroninį ir diachroninį (p. 109). Aiškinama vardažodžio kamienų daryba, giminės, linksmio ir skaičiaus kategorijos. Verta dėmesio autoriaus mintis, kad ē kamieno vardažodžiai, pagrįstai laikomi baltiškaja inovacija, savo kilme gali būti susiję su archajiniu kamienu ide. *-ih₂* / *-iāh₂*, t. y. su s. ind. *devī* ‘deivė’ daiktavaržių klase (p. 110). Logiška būtų baltų kalbų ē kamieną kildinti iš *-(i)iā- per tarpinę stadiją *-(i)jē- (p. 125). Išsamiai ir nuosekliai yra aprašyta taip pat veiksmažodžio struktūra ir jos istorija.

Autorius teigia, kad kentuminiai refleksai baltų kalbose atsirađę, be kita ko, galbūt ir dėl germanų kalbų įtakos. Atskirais atvejais, žinoma, taip galėjo būti. Kita vertus, kentuminiai elementų buvimą baltų kalbose (pvz., liet. *pekuš* : s. ind. *pašū*) reikėtų aiškinti periferine baltiškuju dialekту padėtimi ide. kalbiniame areale. Tiesą sakant, tai pažymi ir pats gramatikos autorius (p. 23). Jis mano, kad baltų, slavų ir germanų kalbos senovėje sudariusios komunikacinį kontinuumą su daugeliu izoglosų ir, ko gero, yra kilusios iš to paties ide. prokalbės šiaurinio dialektu, teisingai pabrėždamas, kad *kentum* / *satəm* riba, kuri, pirma, skiria baltų, slavų, o antra, germanų kalbas, yra antraelės reikšmės dalykas (p. 25). Idomi ir ta autoriaus mintis, kad ide. prokalbė žodžio gale skyrusi intonaciją (cirkumfleks / akūto) opoziciją. Baltų ir slavų kalbos tą opoziciją išplėtusios ir i žodžių vidurį (p. 27). Čia vertėtų pridurti, kad intonaciją opozicijos atsiradimas baltų ir slavų kalbose, galimas daiktas, buvo susijęs su trumpuji ir ilgujių diftongų opozicijos nykimu (pvz., *ai* : *āi* > *ai* : *āi*). Autorius laikosi slavistikoje paplitusios nuomonės, kad de Saussure'o dėsnis veikęs ir slavų kalbose (p. 28). Žinoma, tai kontroversinis teiginys. Rusų kalbos formos nom. sing. *pykā* (: acc. sing. *pýky*) kirtis nušoko į galūnę greičiausiai dėl tos pačios priežasties kaip ir formose gen. sing. *pykū*, dat. sing. *pykē*, bet vargu ar dėl galūnės akūto nom. sing. *pykā* formoje.

B. Forssmanas gana adekvaciai atskleidžia baltų kalbų vietas ide. kalbų šeimoje vaizdą. Recenzuoamoje gramatikoje apžvelgiami bendrieji baltų ir slavų kalbų akcentinės sistemos, fonetikos, morfologijos, žodžių darybos ir leksikos bei sintaksės reiškiniai. Nenutylimi net gana esminiai skirtumai, pavyzdžiu, veiksmažodžio morfologijos srityje. Autoriaus nuomone, tie

skirtumai veikiau rodą, kad baltų ir slavų kalbų arealas nesudaręs vienalyčio bloko (*kein einheitlicher Block*); baltų ir slavų kalbos greičiausiai kilusios iš to paties ide. dialektų ir sudariusios kontinuumą, kuriame radosi ir sklidė inovacijos, tačiau ne visada apimdamos ištisą arealą; daugumas individualių šių kalbų naujadarų atsiradę per ilgą epochą nuo kalbinio junginio (*des Sprachverbandes*) iširimo ligi pirmųjų fiksacijų raštu, vadinas, ligi IX a. (po Kr.) (p. 31–32).

Savo gramatikoje B. Forssmanas pakartoja K. Bügos tezę, kad baltų gentys, spaudžiamos iš pietų įsiveržusių slavų, iš pietrytinės savo teritorijos pasislinkusios į plotus prie Baltijos jūros. Pirmieji prie Baltijos ateję prūsus protėviai apie V a. prieš Kr., gerokai vėliau (apie V a. po Kr.) – kuršiai. Tačiau baltų gyvenamojo ploto hidronimų (W. Schmido ir kt.) tyrimas ir archeologijos duomenys leidžia manyti kitaip. Buvusio Prūsus krašto, Lietuvos ir Latvijos hidronimai sudaro dalį senosios Europos hidronimijos, todėl finų gentys čia tikriausiai negyveno (p. 46). V. Toporovas ir O. Trubačiovas savo garsiojoje studijoje priėjo prie išvados, kad baltų gentys Aukštutinėje Padnieprėje buvusios asimiliuotos vietoje iš pietų atvykusiu slavų (Toporov, Trubačev 1962). Todėl, matyt, tebegalioja A. Bezzengerio teiginys, kad Rytų baltai čia gyveno nuo žalvario amžiaus. Dėl minėtos nuomonės atsirado ir kitas Forssmano teiginys, būtent, kad ligi šiol esą neaišku, ar Tacito *Aestii* iš tikrujų liečia baltus (*ob es sich dabei tatsächlich um Balten gehandelt hat*) (p. 18). Vyraujanti tyrinėtojų nuomonė – kad Tacito *Aestii* buvusios pietinės prūsus gentys (literatūrą žr. Karaliūnas, Bammesberger 1998).

Autorius preferuoja terminą *Prußisch*, kad būtų išvengta painiavos, nes vartojant *Altprußisch* gali kilti asociacija su vokiečių literatūroje vartojamu terminu (*Ost)prußisch*, kuriuo yra vadina- mas vokiečių kalbos dialektas.

Viena kita pastaba dėl atskirų dalykų aiškinimo gramatikoje. Įvardžio formos Avestos *mana*, s. sl. *mene*, s. liet. *mane* – gen. sing. ! – laikomos disimiliacijos būdu išriedėjusiomis iš ide. **meme* (p. 33), plg. vedų gen. sing. *máma*. Atrodo, veikiau būta atvirkščiai – asimiliacijos rezultatas gali būti vedų kalbos forma, kilusi iš ide. **mene* (Szemerényi 1980: 229, Meiser 1998: 157). Ide. prokalbei, labai galimas daiktas, rekonstruotinos leksemos liet. *sūnūs*, s. sl. *synθ*, s. ind. *sūnuh*; liet. *výras*, lat. *vīrs*, s. ind. *vīráh* su ilgaisiais balsiais šaknyje, bet got. *sunus*, lot. *vir*, s. air. *fer*, s. vok. aukšt. *wer* trumpieji balsiai gali būti trumpinimo pagal Dybo dėsnį rezultatas – balsiai *ū* ir *i* galėjo sutrumpinti būdami skiemenyje prieš kirtį, tai yra italikų **ūiro-* < **ūirō* (Meiser 1998: 75). Netikslu baltų prokalbei rekonstruoti tokias formas kaip, pvz., **žēmiā-* (p. 38), **ākis* (p. 47), **ākmene*, **āvis*, **pātis* (p. 98), **sākāu* (p. 104), **mēdiā-* (p. 106), nes trumpieji balsiai po kirčiu tikriausiai anuomet dar nebuvo pailgėjė, todėl tiksliau būtų žymeti **žēmiā*, **ākis*, **ākmene*, **āvis*, **pātis*, **sākāu*. Gravis rodo kirčio vietą ir balsio trumpumą – taip yra priimta lietuvių kalboje, plg. *kītas*, *būtas*, *kāsti*, *něsti*). Bet teisingai rekonstruoti kirčiai bei intonacijos, pvz., probaltų nom. sing. **deiūas*, 3 p. praes. **eīti* (p. 98).

Latvių kalbos veiksmažodžių *bāudīt* ‘erfahren’ (tikslesnė reikšmė yra ‘prüfen, versuchen, wagen’) ir *bāudīt* atitikmenimis labiau tiktų nurodyti to paties kamieno liet. *baūdytis* (-osi, -ēsi) ‘ruoštis’ ir *báudyti* (-o, -ē) ‘raginti, kurstyti’, bet ne liet. *baudīnti* (p. 88).

Yra apsirikimų: liet. *medūs* gen. plur. forma yra *medū*, bet ne **mēdū* (p. 51); liet. *ežys* gen. plur. forma yra *ežiū*, bet ne **ežiū* (p. 96); *-st-* negali būti kilęs iš ide. **-sk-* (p. 90).

Po kiekvienos kalbos dalies apžvalgos duodamas literatūros sąrašas – tai labai padeda skaičytojui orientuotis. Neužmiršta žodžių daryba ir sintaksė – tai ketvirtasis (p. 229–263) ir penktasis (p. 264–340) skyriai. Priede (p. 341–357) randame o kamieno ir atematinių veiksmažodžių, turinčių vienskiemenį infinityvą, sarašą. Skaitytojas ras sutrumpinimų sąrašą (p. 357–

359), dalykinį registrą (p. 389–396) ir specialiųjų ženklų paaiškinimus (p. 396). Žodžių rodyklės užima p. 360–388, bibliografija – p. 397–418.

Apžvelgus recenzuojamą gramatiką, galima konstatuoti, kad Bertholdo Forssmano *Lettische Grammatik* yra ne tik šiuolaikiškai parašytas užsieniečiams skirtas latvių kalbos ir jos istorijos vadovėlis, bet drauge ir mokslo darbas – vertingas indėlis į baltų kalbų istorinę lyginamą gramatiką.

LITERATŪRA

- KARALIŪNAS, S., BAMMESBERGER, A. 1998: Zu Fragen nach der ethnischen Identität der Aisten. Bammesberger, A., Hrsg., *Baltistik: Aufgaben und Methoden*, Heidelberg: Winter.
- MEISER, G. 1998: *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SZEMERÉNYI [Семерены], О. 1980: *Введение в сравнительное языкознание*. Перев. Б. Абрамова, Москва: Прогресс.
- ТОПОРОВ, В. Н., ТРУБАЧЕВ, О. Н. 1962: *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*, Москва: Наука.

Simas Karaliūnas

Gauta 2004 12 14

Lietuviai kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva